

Od přechodu armády s povinnou základní službou k armádě profesionální na území našeho státu uplynulo zhruba sto sedmdesát let. Z nejnovějších našich dějin jsou pozoruhodná zvláště období Pražského jara a polistopadový vývoj armády. Máme je vědecky zpracovány jen zčásti. Následující příspěvek se pokouší tuto mezeru vyplnit.

Pokud jde o události před téměř čtyřiceti lety, v „Pramenech k dějinám československé krize v letech 1967–1970“ vyšly dva rozsáhlé pramenné svazky: Antonín Benčík, Jaromír Navrátil, Jan Paulík: „Vojenské otázky československé reformy 1967–1970: Vojenská varianta řešení čs. krize (1967–1968)“. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky a nakladatelství Doplněk Brno (1996, 364 stran) a Antonín Benčík, Jan Paulík, Jindřich Pecka: „Vojenské otázky československé reformy 1967–1970: Srpen 1968–květen 1971“. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky a nakladatelství Doplněk Brno (1999, 392 stran).

Pokud jde o polistopadový vývoj, k tomuto období se zčásti také váží dvě práce jednoho autora: Zdeněk Kříž: „Armáda v demokracii: Civilní řízení a kontrola armády“. Vojenská akademie v Brně. (2001, 224 stran) a Zdeněk Kříž: „Civilní řízení a demokratická kontrola armády v České republice: Peripetie transformace vojensko-civilních vztahů po roce 1989“. Masarykova univerzita v Brně. Mezinárodní politologický ústav. Ediční řada Studie, svazek č. 34 (2004, 132 stran).

Zatímco první Křížova práce se soustřeďuje na deskripci západního modelu civilního řízení a demokratické kontroly armády, ta druhá se zabývá polistopadovou transformací vojensko-civilních vztahů a analyzuje, jak dalece se tomuto exponovanému západnímu modelu blíží.[1]

Vzhledem k tomu, že tyto publikace byly již recenzovány, v tomto případě poslouží spíše jako východisko k zamyšlení člověka, který se v těchto událostech z velké části angažoval.

Armáda v československé společenské krizi konce šedesátých let

V československé armádě proběhl po únorových událostech roku 1948 kontinuálně urychlený proces, který lze nazvat sovětizací. Formálně sice byla podřízena československým ústavním orgánům, ale fakticky generálnímu štábu Sovětské armády a po roce 1955 statutárně i Varšavské smlouvě. Od roku 1960 byla armáda i vnitřně podřízena předsednictvu ÚV KSČ, jeho vojenské komisi obrany vedené prvním tajemníkem.

Jedním z vážných zákonitých důsledků tohoto stavu byla i militarizace společnosti a její ekonomiky, vyšší než např. v Polsku, a dokonce – pokud jde o relativní počty armády – než v Sovětském svazu, protože jsme byli prvosledovou armádou a v případě válečného konfliktu hlavním válčištěm.

V podstatě jsme tak zároveň měli být jak v případě útoku, tak i obrany s použitím zbraní hromadného ničení (60 až 70 jaderných úderů plánovaných proti našemu území) spolu

s obyvatelstvem obětování bez možnosti se jadernými zbraněmi bránit, ty byly na území Sovětského svazu.

Ke konci šedesátých let však došlo k jadernému patu mezi SSSR a USA, masové použití jaderných zbraní přestalo mít jakýkoli racionální smysl. Americkou strategií hromadné odvety nahradila strategie pružné reakce a omezené války. Sovětské vedení a velení na to reagovalo rozhodnutím o umístění jaderných zbraní na československém území, ale jak jinak než pod přímou kontrolou sovětských jednotek.

V tu dobu se krátce po zkoušce první čínské jaderné zbraně zvýšilo čínsko-ruské napětí. Sověti proto chtěli rozmístit své jednotky i na československém území, aby měli pro odzbrojovací jednání se Spojenými státy výhodnější podmínky. Tím spíš byli proti jakémukoli reformnímu hnutí v naší zemi, zvláště i proto, že obrodný proces zasáhl silně i armádu.

Zde se nejvíce angažovali pracovníci vojenských akademií, vojenských výzkumných ústavů a redakcí vojenského tisku, z vojáků základní služby pak tzv. katedristé, tzn. absolventi vysokých škol, kteří poté sloužili v armádě jeden rok. Reformní proces i přímo ve vrcholovém stranickém aparátu překvapivě posílil přechod dosavadního náčelníka Hlavní politické správy ČSLA generálporučíka Václava Prchlíka do čela branně bezpečnostního výboru ÚV KSČ.

V březnu 1968 se začaly objevovat první signály o možnosti vojenského zásahu proti Československu, které si zatím nikdo příliš vážně nepřipouštěl. Ale již 5. května informoval generální tajemník Leonid Brežněv ÚV KSSS, že jako o jistém *preventivním kroku* a zároveň přípravě vpádu bylo rozhodnuto o společném cvičení jednotek zemí Varšavské smlouvy na československém území pod názvem Šumava. V tu dobu byli Sověti již přesvědčeni, z jejich pohledu, i o rozkladu čs. armády.

Objektivně k tomuto přesvědčení, i když by se našly i důkazy jiné nebo by byly uměle vyfabrikovány, nejvýznamněji přispěl útek předsedy hlavního výboru KSČ na ministerstvu národní obrany generála Jana Šejny do Spojených států a sebevražda náměstka ministra obrany generála Vladimíra Janka, který byl obviňován z toho, že chtěl zneužít armády k setrvání prezidenta Antonína Novotného u moci. Zveřejnění manifestu Dva tisíce slov iniciované spisovatelem Ludvíkem Vaculíkem pak Sověti považovali přímo za kontrarevoluční výzvu. Vyvrcholením zřejmě bylo uveřejnění Akčního programu armády připraveného a schváleného vojenskou radou ministerstva národní obrany a Memoranda vypracovaného ve vojenské politické akademii, která obsahovalo principy nové čs. vojenské reformy a požadovalo snížit závislost našich ozbrojených sil na Varšavské smlouvě a SSSR.

V polovině července již ve Varšavské smlouvě převažovaly hlasy o vojenském řešení krize. 20. července byla vyhlášena bojová pohotovost vybraných jednotek Varšavské smlouvy a začala práce na přípravě intervence. 22. července americký státní tajemník (ministr zahraničí) Dean Rusk prohlásil, že Spojené státy se nebudou do československých událostí vměšovat. Československo-sovětské jednání v Čierné nad Tisou poté sice intervenci oddálilo, ale jenom načas.

Záminkou ke konečnému rozhodnutí o vpádu vojsk byla příprava mimořádného sjezdu KSČ, kterého se sovětské vedení obávalo nejvíc, dobře vědělo, že změny budou z jeho hlediska již dalším jednáními nenapravitelné. Proto ve dnech 16. až 18. srpna padlo konečné rozhodnutí o intervenci, údajně na „prosbu československých soudruhů“.

Podle dochovaných dokumentů toto rozhodnutí nejvíc potěšilo vedení ostatních členských států Varšavské smlouvy, které se obávaly, že se československý obrodný proces přenese s podobnými důsledky i na jejich území. Jedině Rumunsko, i když zde režim měl nejvýraznější totalitní prvky, účast na intervenci odmítlo.

Sověti při přípravě vojenské operace s vysokou mírou pravděpodobnosti předpokládali ozbrojený odpor československé armády, ke kterému těžko mohlo dojít, a proto museli po vpádu intervenčních vojsk změnit taktiku a začít s československými představiteli jednat. Podepsání moskevského protokolu okupací a následné období tzv. normalizace neodvrátilo. Ani dislokaci sovětských vojsk na československém území, což vlastně byl také dříve avizovaný základní požadavek sovětského velení bez ohledu na obrodný proces.

Zůstává stále diskutovaná a ne úplně ještě uzavřená otázka, zda se československá armáda měla a především mohla s jistým předpokladem úspěchu bránit. O této možnosti reálně uvažoval s výjimkou jednotlivců málokdo. Dvoustetitisícová armáda mohla té více než půlmilionové intervenční realizaci jejího strategického cíle sice zkomplikovat a předpokládané termíny operace prodloužit, ne však republiku ubránit. Nemluvě o tom, že československé ozbrojené síly neměly takové zálohy, jako měla k dispozici Sovětská armáda a Varšavská smlouva.

O tom však, že Sověti s možným ozbrojeným odporem počítali, svědčí fakt, že intervenční síly měly téměř trojnásobnou převahu, jak se tehdy při řešení proporce obrana–útok obvykle na základě zkušeností z druhé světové války plánovalo.

Složitým problémem by vzhledem k dislokaci vojsk poté byl ústup našich jednotek. Stály by před dilematem, kam ustoupit, tedy buď se nechat zajmout a očekávat těžko předvídatelný trest podobný odplatě v Maďarsku, nebo ustoupit na západoněmecké území.

Normalizovaná armáda

Číst o této době dochované dokumenty, projevy politiků a vojáků, různá vystoupení, zápisy z jednání a porad, stanoviska orgánů, dopisy, prohlášení, rezoluce, memoranda, návrhy, informace, zprávy, analýzy, studie, depeše a nakonec rozkazy či osobní vzpomínky není nejpovzbudivější. Ale poučné pro každého, kdo chce něco hlubšího vědět o průběhu politických krizí a vojenských operací, kdy se nejen řeší věcné problémy, ale i projevují a lámou lidské charaktery, což nebylo ani tak ještě patrné v průběhu obrodného procesu jako v počínající normalizaci bezprostředně po intervenci a podepsání tzv. moskevského protokolu, který de facto znamenal kapitulaci.

Jednání prezidenta Ludvíka Svobody tak kremelskému vedení pomohlo proti vůli drtivé většiny československého lidu legalizovat intervenci, když se jim nepodařilo ani ustavit „dělnicko-rolnickou“ vládu. Reformní politici vlastními podpisy stvrdili konečnou porážku Pražského jara.

Armáda tak byla znovu vrácena do role ozbrojené síly komunistické moci. A to i z iniciativy a podpory části jejích příslušníků. Většina ostatních se snažila zachránit, ale přesto kolem deseti tisíc vojáků z povolání se s okupací nesmířilo a raději z armády odešlo nebo z ní byli z nejrůznějších důvodů postupně propuštěni. Za rok byla armáda natolik zlomena, že již některé její jednotky byly vládnoucím establishmentem zneužity a zasahovaly proti spontánním demonstracím občanů při prvním výročí intervence vojsk Varšavské smlouvy a okupace Československa pětasedmdesáti tisíci vojáků Sovětské armády.

I když to zní objektivně zároveň jako alibi, krátce po listopadu 1989 samotný bývalý první tajemník ÚV KSČ a prezident republiky Gustáv Husák o tom řekl: „Sovětská armáda měla na našem území obrovskou sílu. Kontrolovala i naši armádu a bezpečnost. Její první velitel (generál Majorov) si zval do Milovic krajské a okresní tajemníky KSČ. Mnozí k němu chodili pravidelněji než na ústřední výbor strany. Byla to okupační armáda, která si prostřednictvím svých tykadel budovala i politické pozice. Ovlivňovala i velké štáby lidí, kteří systematicky pracovali na růz-

ných analýzách vývoje u nás po lednu 1968, až to dotáhli k prověrkám a k Poučení. Mělo to pomoci ospravedlnit vstup vojsk a verifikovat režim, který vytvářeli a upevňovali.“

Sověti ovlivňovali a urychlovali i normalizaci armády, dávali najevo, že v případě útoku by byla svým personálním složením vzhledem ke strategickým cílům Sovětského svazu a Varšavské smlouvy nebojeschopná. Těžko by však výrazněji uspěli, kdyby neměli politickou podporu a kdyby jim v tom stále angažovaněji nepomáhali příslušníci armády, zvláště na vyšších postech. Byl to jeden ze smutných příběhů československé armády, pokud spolu s mnichovskou krizí nejsmutnější.

Polistopadový vývoj armády: civilní řízení a demokratická kontrola

Polistopadová transformace armády probíhala sice pod kontrolou prezidenta republiky, vlády a zčásti parlamentu, ale zprvu zejména pod vedením vojáků z povolání nebo bývalých příslušníků armády, kteří se do ní vrátili; proto nejvážnějším problémem a tedy i úkolem bylo po neutralizaci armády zajistit její civilní řízení a demokratickou kontrolu.

Poučení bylo možno hledat jak pracích historických (N. Machiavelli, C. Clausewitz atd.), tak aktuálních (M. Janowitz, J. Wiatr, S. Huntington, Ch. W. Mills, R. Cunis, S. E. Finer, L. F. Carell, W. Mosen, J. van Doorn, Ch. Moskos, R. Dahl ap.). To se spolu s vyhodnocením zkušeností z naší první republiky a z demokratické transformace armády v poválečném Německu (v SRN participaci vojáků na tvorbě vojenské politiky nejen tolerují, ale požadují, zatímco v USA se usiluje o to, aby se vojáci v politice nijak neangažovali), a později ve Španělsku také zejména zásluhou Jaromíra Cvrčka, Jaroslava Jandy a Miroslava Purkrábka v teoretické přípravě prohloubení civilního řízení a demokratické kontroly armády a modelu demokratické československé armády dělo a podařilo.

A to v souladu se shrnujícím vymezením Zdeňka Kříže, podle něhož „... civilní řízení a demokratická kontrola armády zahrnuje soustavu institucí (formálních i neformálních), politických mechanismů, postupů a procesů, jímž je zajištěno, že na základě pravidel rekrutování a legitimitou disponující představitelé společnosti armádě zadávají úkoly, určují její cíle a rámcové způsoby dosahování určených cílů a stanovených úkolů a teprve poté následně kontrolují jejich plnění a že armáda není nástrojem konkrétní společenské skupiny. V neposlední řadě jsou součástí civilního řízení a demokratické kontroly armády též postupy minimalizace dominantního, v extrémním případě monopolního prosazování armádních zájmů v politice“. (Kříž, 2001, s. 6)

Je patrné, že sice v polistopadovém období byly základy civilního řízení a demokratické kontroly armády položeny a armáda postupně s mnoha peripetiemi transformována a postupně i spolu s její profesionalizací reformována, ale k plnému naplnění obsahu tohoto vymezení chybí ještě mnoho, zvláště pokud jde o zadávání daleko konkrétnějších strategických cílů než se dosud dělo, tak dostatečně přesvědčující profesionalitu civilního řízení a demokratickou kontrolu armády.

Primárním předpokladem úspěšného civilního řízení a demokratické kontroly armády v přechodových obdobích je zbavit ji exponentů předcházejícího nedemokratického režimu a postupně i většiny ostatních. To se stalo jak po pádu rakousko-uherské monarchie po první světové válce (zatímco v roce 1928 sloužilo v armádě 42 % důstojníků, kteří začali svou vojenskou kariéru v mocnářství, v roce 1938 už jich bylo jen necelých 23 %), po únoru 1948 (v roce 1953 již v armádě sloužila polovina důstojníků, kteří do ní vstoupili po únorových událostech,

v roce 1954 už to byly téměř dvě třetiny a za další rok 88,5 %; podobně rychle postupovala i jejich organizovanost v komunistické straně), tak i po pádu komunistického režimu (již k 1. 9. 1990 odešlo z armády více než 15 % vojáků z povolání, z toho polovina na vlastní žádost). Až na výjimky tedy platí, že armády se demokratizují postupně, především shora dolů, tedy nejdříve z nejvyšších míst. Tak konečně postupovala i sovětská moc po socialistické revoluci v roce 1917 (v době občanské války sloužilo v Rudé armádě asi 40 % carských důstojníků) a Němci po druhé světové válce (podobná situace).

Zamíříme-li do současnosti, jednou z vážných chyb americké administrativy v nynější irácké válce bylo, že rozpustila iráckou armádu. Většina vojáků ji v následném zmatku ozbrojených operací logicky opustila se zbraněmi, a protože se ne všem podařilo zakotvit v občanském životě, část z nich se angažovala a dále angažuje v řadě teroristických akcí. Efektivnějším řešením nejspíš zbylo zbavit armádu zprofanovaných příslušníků velení a dát příležitost rychlého kariérového růstu jejich nezkompromitovaným podřízeným, a tím je zavázat pro službu a oddanost novému režimu.

Druhým problémem demokratické transformace armády je povinná či dobrovolná služba v ní. V polistopadovém období bylo vzhledem k probíhajícím politickým událostem výhodné, že v armádě sloužili vojáci v základní službě, což bylo i jistou zárukou demokratické kontroly armády. Mladí vojáci se také nejvýznamněji postavili na stranu nového režimu. Ke kladům patří, že skutečná reforma spojená s profesionalizací byla provedena až po výrazné stabilizaci demokratického režimu, vstupu do Severoatlantické aliance a přípravy vstupu do Evropské unie, zvýšení tlaku na finanční úspory a rozšíření vojenských misí v zahraničí.

Jinou věcí ovšem je, jak byla profesionalizace nutná z hlediska nároků na výkon vojenských pracovně profesních rolí (spíše rozhodoval nezájem mladých mužů o povinnou vojenskou službu, což bylo příležitostí využít to v předvolení kampani k získání hlasů, což se také stalo) a rozvoje mladé generace (např. při nedávných pařížských událostech se objevily hlasy volající po znovuoobnovení vojenské základní služby; podobně tomu je i ve Spojených státech, kde vzhledem k irácké válce má americká armáda nedostatek profesionálů).

Faktem je, aniž si to dostatečně uvědomujeme, že vliv vojáků z povolání na rozhodovací procesy se profesionalizací armády posílil, zvláště zastávali-li funkce ministra obrany bývalí vojáci z povolání. Nejpatrnější je to v jejich finančním zabezpečení jak v době vojenské služby, tak ještě výrazněji po odchodu z ní, ale i ve vlivu na rozhodování o nákupech zbraňových systémů, kde zároveň dochází ke korupčním aférám.

Československo a následně Česká republika měly pro transformaci a civilní řízení a demokratickou kontrolu armády i přes diskontinuitu vývoje nepřehlédnutelnou výhodu, že ve dvacátém století prošla republika ve srovnání s rakousko-uherským panováním dvacetiletým skutečně československé státnosti a demokratického vývoje, což se nadlouho odrazilo i ve vědomí lidí včetně zčásti příslušníků armády.

Konečně tento fakt se odrazil i v průběhu postkomunistického vývoje také v ostatních zemích i obecně: tam, kde měli alespoň částečnou zkušenost s demokracií, tam probíhala transformace bez většího násilí, např. na rozdíl od krvavých událostí v Zakavkazsku a na Balkáně probíhal vývoj ve středoevropských a v pobaltských republikách poměrně klidně a na revoluční události kultivovaně.

Pokud jde o historii, v první Československé republice např. byli ministři obrany od samého jejího počátku civilisté (s výjimkou krátkého období, kdy existovalo zároveň i ministerstvo

obranu v čele M. R. Štefánikem) a výstavbu armády ve složitých podmínkách zaštiťoval svou autoritou prezident T. G. Masaryk.

I přesto lze soudit, že civilní řízení a demokratická kontrola armády zapustily své kořeny nepříliš hluboko, což se projevilo např. pokusy o vojenský puč, a zvláště na konci první republiky v mnichovské krizi. Nakonec se však vojenské elity politickým rozhodnutím, ať už tento fakt posuzujeme s odstupem let jakkoli, fakticky přes nejrůznější odpor podřídily.

Po druhé světové válce byly již Košickým vládním programem vytvořeny základy a podmínky pro to, aby se armáda stala ozbrojenou mocí státu s totalitními prvky a následně i sovětizována.

Závěr

Jak je tedy na základě historických zkušeností u nás i jinde patrné, institucionalizace civilního řízení a demokratické kontroly armády není jednorázovým aktem, ale spíše procesem trvajícím až desetiletí, jak je tomu konečně i při budování demokratické společnosti vůbec. Ne marně prezident republiky T. G. Masaryk mnohokrát připomínal, že vybudovat solidní demokracii si vyžádá padesát let. O ty jsme vlastně pro peripetie vývoje v Evropě a ve světě ve dvacátém století přišli.

Proto těm, kdo v armádě slouží, zabývají se bezpečnostní politikou profesionálně nebo třeba jen ze zájmu, a chtějí se s historií armády hlouběji seznámit, je možné čtyři uvedené tituly jen doporučit.

Antonín Rašek

Poznámka:

- [1] Také autor tohoto zamyšlení publikoval spolu s kolektivem k tomuto období studijní text **Polistopadový vývoj armády a bezpečnostní politiky České republiky ve vztahu k Evropské unii**. UK FSV CESES a Agentura VPK Praha (2004, 166 stran).